

LANDSKAPS- OCH MILJÖTYPER

En ordlista till riksintresseöversynen

Inledning

Variationsrikedomen i svensk kulturmiljö har gett upphov till ett helt spektrum av språkliga uttryck för många i grunden likartade företeelser i landskapet. Skillnaderna har ofta dialektalt ursprung, eller härrör exempelvis ur skillnader mellan olika fackterminologier. Språkets nyansrikedom är en kulturell tillgång, men skapar problem i den formella hanteringen av kulturmiljövårdens riksintressen. Dessa skall utöver enastående och unika kulturmiljöer i främsta rummet spegla de för landet och dess historia *karaktéristiska* miljöuttrycken.

Behovet av entydighet i formuleringarna kan komma i konflikt med:

- (1) Regionala och dialektala uttryck som är intimt förknippade med själva kulturmiljöerna och med
- (2) Olika fackuttryck som förekommer inom de olika kulturhistoriska vetenskaperna, samt inom kulturmiljövården, planeringsväsendet och i den politiska sfären.

Det är inte rimligt och knappast heller önskvärt att upprätta en snäv, rent teknisk terminologi för beskrivning av kulturmiljövårdens riksintressen, vilket visserligen kanske skulle göra informationsöverföringen mer exakt, men samtidigt göra hela hanteringen alltför exklusiv. Grundsynen är därför att riksintressehanteringen ska använda ord som ansluter till vad företeelserna kallas på god vardagssvenska. För att motverka kunskapsförluster och bortfall av nyanser måste däremot broar slås mellan kulturhistorikernas *synsätt* och *begrepp* å ena sidan, och planerares och politikernas språkbruk å den andra.

De här framlagda, korta beslutstexternas funktion är att meddela den kulturhistoriska intentionen för tillämpning inom kommunal planering. I föreliggande ordlista definieras de ord som här användes för att uttrycka *landskaps-* respektive *miljökaraktär*. Dessa har en nyckelbetydelse i beslutstexterna, genom att de uttrycker den riksintressanta helhetsaspekt som i första hand skall tas till vara i respektive område. Ordlistan beaktar i första hand rent fysiska aspekter. Den har inget språknormerande syfte, och pläderar inte heller för någon viss vetenskaplig eller teknisk vokabulär, utan eftersträvar att finna de mest vedertagna uttrycken för kvaliteterna ifråga. Den relaterar sig också enbart till de här framlagda texterna.

Begrepp

Backstugubebyggelse Se *Malmbebyggelse*.

Badort Samhällsbildning som alltsedan 1800-talet anlagts för eller kommit att domineras av turistväsen i anslutning till badstränder.

Befästningssystem Se *Fästnings- och skansmiljöer*.

Bergsmansby Miljömässiga sammanhang kring bybebyggelse där bönderna med övrig bondenäring har förenat gruv- eller bergsbruk. Bergsmansbyarnas karakteriseras förutom av olika uttryck för materiell välmåga, särskilt av relationen till den vanligtvis av bergsmännen själva ägda gruvan eller hyttan, av därmed sammanhängande skogs- och vattenkraftsbehov, samt av detaljer i byggnadsskicket, såsom slaggstensmurar, gjutjärnsskorstenar osv (jfr *Bymiljö*).

Bodland Se *Fäbodmiljö*.

Borgmiljöer Närmiljön kring förhistoriska och medeltida befästa anläggningar. Betydelseskiljande mellan borg och befästning är närmast att den förra ofta var en befäst bosättning i kulturer där lokala krig och skärmytslingar hörde till vardagen, medan den senare hänför sig till centraliserade statsbildningar, inom vilka befästningar är specialiserade militäranläggningar.

Bostadsområde Område präglad av rumsligt och formmässigt sammanhållen bostadsbebyggelse från företrädesvis 1900-talet i eller intill stads- eller tätortsmiljö. Bostadsområden kan innefatta både flerbostadshus och villor (jfr *Förortsmiljö, Villastad/villasamhälle*).

Boställsmiljöer Miljömässiga sammanhang kring det militära indelningsverkets boställen (militieboställen) med deras karakteristiska uttryck för rangskillnader mellan officerare, underofficerare och soldater (jfr *Herrgårdsmiljöer, Torpmiljöer*).

Bruksmiljö För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkesstolthet och ibland med hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer (se d o) i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Brukssamhälle *Industrimiljö* (jfr d o) som utvecklats ur äldre *bruksmiljö* (se d o) och därvid i sina uttrycksformer byggt vidare på dess sociala ambitioner, yrkestraditioner, självkänsla mm.

Brunnsmiljö Se *Kurort*.

Bygdecentrum Se *Förindustriell centralort*.

Bymiljö Bosättning innehållande flera intill varann belägna gårdar (minst två) och tillhörande produktionsmarker med vissa marksamfälligheter och viss funktionell samverkan. Framför allt avses här jordbrukets byar med sina under äldre tid täta slutna bykärnor och utvecklade kollektiva brukningsformer. Med **Kyrkby** avses bymiljö som innesluter sockenkyrka utan fullt utvecklat *sockencentrum* (se d o). **Skärgårdsby** avser bymiljö präglad av den speciella näringssammansättning som uppkommer i *kust- och skärgårdsmiljö*. Bybegreppet är dock inte enbart knutet till jordbruksnäringen, utan kan förekomma i sammansättningar som **Hantverksby, Gruvby, Sameby** osv. För ett i praktiken upplöst men kameralt kvarlevande bybegrepp, se *Laga skiftes-landskap*, (jfr *Bergsmansby*).

Bykärna Närmiljön kring brukningscentrum i en (jordbruks)by med tätliggande gårdsbebyggelse.

Centralbygd Landskapsparti präglat av allt sedan förhistorisk tid successivt utvecklat jordbruk, som till följd av ekonomiska och kommunikationsmässiga fördelar under lång tid dominerat intilliggande trakter, vilket bl a framgår av att gemensamma centralfunktioner (tingsplatser, huvudkyrkor, handelsplatser mm) varit lokaliserade till den relativt begränsade centralbygden. Denna är vanligen antingen *Dalgångs-* eller *Slättbygd*.

Dalgångsbygd Landskapsparti präglat av långvarigt – i syd- och mellansverige ofta sedan yngre stenåldern – successivt utvecklat lantbruk i en dalgång, vars existerande grundstruktur av byar och gårdar vanligen bildats under yngre järnålder/tidig medeltid och vars infrastruktur av vägnät, sockencentra mm vanligen kan följas tillbaka till medeltiden

Enskifteslandskap Landskapsparti med karakteristiskt regelbunden fördelning av brukningsenheter, vilka fått all sin mark samlade i ett enda skifte. Enskiftet genomfördes vid 1800-talets början, främst på de stora fullåkersslätterna i södra Sverige, där det ersatte de traditionellt splittrade ägoskiftena, vilket innebar en radikal omvandling av det äldre kulturlandskapet.

Egnahemsmiljö Område präglat av småhusbebyggelse där de boende äger sina hem, tillkommet i anslutning till bostadssociala reformer för arbetarklassen och finansierat genom egnahemslån 1905-45 eller genom likartade enskilda initiativ. I anslutning till städer och tätorter anlades områdena ofta utanför stadsplanerad bebyggelse. Men de har efterhand kommit att inordnas i planmässiga former. Husen har vanligtvis uppförts på enhetligt sätt och i liten storlek, men individualiserats genom senare förändringar.

Ensamgård Jordbruksfastighet som inte tillhör by.

Farledsmiljö Område längs kust och i skärgård med sammanhängande spår av äldre farledssträckningar såsom fyror, båkar, rösen, prickar och andra element i äldre signalsystem, av enkla hamnanläggningar, handels-, lastage- och övernattningsplatser, lots- och förtullningsstationer, samt annan infrastruktur förknippad med äldre sjöfart, alltsamman präglat av ett karakteristiskt ortnamnskick.

Finnbebyggelse, finngård Miljö kring skogsgårdar med ursprung i invandringen av savolaxfinska svedjebrukare under 1500 och 1600-talen, med karakteristiskt läge, byggnadsbestånd och ofta även naturpåverkan.

Fiskeläge (huvudsakligen i Västsverige) Tätbebyggelse vid hamn vars befolkning i huvudsak livnär sig på fiske, med stugor, bodar och andra ekonomibyggnader, torkställningar, bryggor, kajer mm.

Fiskehamn Hamnanläggning med ekonomibyggnader och övernattningsbodas för fiske.

Fjällbygd Landskapsparti med jordbrukskolonisation på föga odlingsvärd mark och i kärvt klimat där överlevnad har berott på invånarnas förmåga att kombinera försörjningsnicher. Fjällbygderna utgjorde bondesamhällets marginalbosättningar och tillkom oftast i samband med mer allmänna försörjningskriser. Genom sin isolering har skogs- och fjällbygder ofta bevarat ålderdomliga kulturdrag (jfr *Skogsbygd*).

Fornlämningsmiljö Miljö vars kulturhistoriska betydelse främst konstitueras av fasta fornlämningar, deras relation sinsemellan och till naturmiljön

Fornlämningskoncentration Relativ förtätning av fornlämningar som exempelvis kan ha betydelse i en utvecklingskedja på platsen.

Fullåkersbygd Slättnråde där odlingen helt har präglats av spannmålsodling. Fullåkersbygden gjorde gällande i våra främsta jordbruksbygder redan under 1700-talet, men har i stor utsträckning uppstått genom modern landskapsrationalisering i *central-* och *dalgångsbygder*, eller kan exempelvis återgå på sjösänkingsföretag under 1800-talet.

Fäbodmiljö Klungbebyggelse av övernattningsstugor och ekonomibyggnader med inhägnad vall och slåttermarker, belägen i storskogen – ofta miltals från ägargårdarna – för att möjliggöra extensivt sommarbete i skog under perioden senmedeltid – 1900-talets början, varvid huvudsakligen kvinnor skötte djuren och beredde mjölkprodukter. Olika fäbodtyper och regionala benämningar förekommer, som hem- resp långfäbodar, vilka utnyttjades i ett ambuleringssystem. I Hälsingland motsvaras hemfäbod av benämningen **Bodland**. Vid somliga fäbodar har även jordbruk bedrivits, ibland i den utsträckningen att de förvandlats till byar.

Fästnings- och skansmiljöer, befästningssystem Genom starka mur- och vallanläggningar skyddad militär styrkeposition från 1500-talets mitt och framåt, vanligen anlagd för att kontrollera strategiskt viktiga farleder, vägar eller för att skydda nationens eller en landsdels centrala inrättningar. Fästningsmiljöer innefattar personalbostäder, kanslier, mässar, logement, transportutrustning (stallar, vagnslider, torrdockor, hangarer osv) sprängmedels- och vapendepoter, militärtekniska anläggningar, träningsmiljöer mm, samt tillhörande samhällsbildning och andra eventuella kringaktiviteter. Skansar är till skillnad från fästningar inte permanent bemannade i fredstid.

Förindustriell centralort Speciell ortstyp som under perioden 1400-1800-tal helt eller huvudsakligen präglades av ämbetsmannagårdar och institutioner. Den sammanfaller ofta med *Sockencentrum*, *Boställsmiljöer* (se d o) och ibland även med mer diffusa tecken på äldre centralitet, t ex i form av fornminnen. För platser av denna karaktär med mycket lång kontinuitet och entydig relation till en bestämd, vanligtvis mindre region kan ordet **Bygdecentrum** användas.

Förortsmiljö Tätortsområde vars funktioner är betingade av en intilliggande stad, oftast tillkommet i ett eller några få historiska sammanhang, till följd av stadslivets ”årsringsvisa” expansion alltifrån 1800-talets senare del, och med därav följande tydlig tidsprägel. Förortsmiljöer innehåller bostadsområden, primärvård, affärscentra och kommunikationszoner, men ofta även institutions- och industriområden.

Gatehusbebyggelse Se *Malmbebyggelse*.

Gruvby Närmiljö kring tidigindustriell gruvhantering som föranlett fast bosättning.

Gruvmiljö Miljömässiga sammanhang kring gruvor innefattande anläggningar för uppföring, energiförsörjning och transporter såsom lavar, dammar, kanaler, stånggångar mm, samt stenvarp, förvaltnings- och industrilokaler, jämte till gruvhanteringen relaterad samhällsbildning. Ibland har gruvmiljöer utvecklats till industrimiljö eller industrilandskap.

Gränsbygd Landskapsparti vid Sveriges nuvarande och tidigare riksgränser präglad dels av befästningsverk och andra försvarsanordningar, dels av tydliga kulturella kontraster i byggnadsskick och markanvändning. De äldre vägarna genom gränsbygder har ofta spelat stor historisk roll.

Hamnfiske (i Östsvrige) Se *Fiskehamn*.

Handelsplats ”Spontan” – ofta illegal – mötesplats med viss fast bebyggelse för handel och andra sammanhängande aktiviteter under perioden yngre järnålder – 1800-tal. De har antingen vidareutvecklats eller övergivits, och kan i det senare fallet utgöra fast fornlämning.

Hantverksby Bymiljö där hantverk för avsalu varit dominerande näringsfång och jordbruk förekommit som binäring, karakteriserade av tillgången på råvara, vattenkraft, särpräglade ekonomibyggnader mm (jfr *Bergsmansby, Gruvby*).

Herrgårdslandskap Landskapsparti kring en eller flera stora, under perioden medeltid – 1800-talet framvuxna egendomar. Herrgårdslandskap utmärks estetiskt av de stora gårdarnas monumentala centra (se *Herrgårdsmiljö*) med tillhörande allésystem och vanligtvis storskaligt inrättade produktionsmarker, omgivande ädellövskog, där särskilt eken tillmätts symbolvärde. Vidare utmärks de av storgårdarnas storskaliga produktionssystem med, ibland stilpräglade, arrendegårdar och torp – ofta med markerade samband till sockenkyrka eller sällsyntare, med egenkyrka, ofta med synliga nedslag av olika perioders ekonomiska läror i form av (ofta idealiserat gestaltade) system av vägar, broar, kanaler, järnvägar, manufakturer, hamnanläggningar, magasinsbyggnader, ibland även med synliga nedslag av social filantropi och idealism t ex påkostade skolbyggnader, ”museer”, ”kulturminnesvård” osv (jfr *Slottslandskap*). Vanligt förekommande är även spår efter tidigare byar som avhysts vid godsbildningen

Herrgårdsmiljö Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring en herrgård. Utmärkande för herrgårdskulturen är bland annat monumentalt anlagda gårdsanläggningar i huvudsak framvuxna under perioden 1600-1800-tal (corps-de-logi, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idéalt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder), med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt ekbestånden har symbolvärde. I Skåne bevarar många herrgårdar en 1500-talsprägel (jfr *Slottsmiljö*).

Industrilandskap Landskapsparti präglad av storskalig industriverksamhet, i huvudsak sådan som vuxit fram efter 1800-talets mitt. Industrilandskapet utmärks av specifika branchrelaterade, oftast funktionellt gestaltade byggnader. Industrilandskap kan innehålla gruvor med uppfordringsanläggningar osv, storskaliga system för energiförsörjning och transporter, samt förbränningsanläggningar, hallbyggnader som innesluter flera produktionsled, skorstenar, slaggvarp och andra monument över industrins avfallsproblem. I jämförelse härmed är de olika företagens manifestering av rikedom, makt, inflytande, socialt ansvar osv i synliga tecken relativt återhållsam, även om den sällan saknas. Till industrilandskapet hör relaterade samhällsbildningar, boendemiljöer, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv. (jfr *Stadsmiljö, Tätort*).

Industrimiljö Miljömässiga sammanhang kring en eller ett fåtal industriella anläggningar med tillhörande system för energiförsörjning, varutransporter och avfallshantering samt till industrin relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv. (jfr *Stadsmiljö, Tätort*).

Industrianläggning Närmiljön kring en industri, i huvudsak omfattande dess produktionslokaler, tekniska system, interna material- och energiflöden.

Järnvägsmiljö Se *Kommunikationsmiljö*.

Kanalmiljö Se *Kommunikationsmiljö*.

Koloniområde Område i anslutning till städer och tätorter som delats i mindre lotter och upplåtits till enskilda för trädgårdsodling och ofta även för individuell sommarstugubebyggelse. Företeelsen tillhör i huvudsak 1900-talets förra del.

Kommunikationsmiljö Område som speglar kommunikationernas successiva utveckling eller utvecklingsnivå vid en viss tid, med såväl tekniska anläggningar som det system av ”service” som funnits längs med dem under alla tider, alltifrån prickar, fyror och milstolpar till krogar och värdshus, samt utmed dem ibland förekommande manifestationer av rikedom, makt, inflytande, socialt ansvar osv i synliga tecken. Man bör likväl där så är möjligt precisera termen: **Vägmiljö** Transportled för gång, ritt och fordon, vägstråk med tillhörande broar, tillhörande servicesystem mm. **Kanalmiljö** Vattenväg med grävda

partier, slussar, tekniska anläggningar, tillhörande servicesystem och relaterade samhällen, På liknande sätt **Järnvägsmiljö** osv.

Kognitivt eller Traditionsbärande landskap Landskapsparti vars kulturhistoriska betydelse främst består i exceptionellt starka föreställningar som ett samhälle eller en viss grupp människor traditionellt knyter till dess fysiska form, naturinnehåll, bebyggelse osv på grundval av där inträffade händelser, med detta förknippade personer, konstnärliga uttryck eller andra företeelser av nationell eller internationell betydelse.

Alla landskap bär naturligtvis på traditioner och kognitiva värden, men det fordras exceptionella sådana kvaliteter för att enbart detta ska förläna dem riksintressestatus. Exempel på kognitiva landskap erbjuder vissa samiska kulturmiljöer och ön Blå jungfrun i Kalmar sund.

(Vatten)-Kraftverksmiljö Vattenkraftverksanläggning med tillhörande fördämningar, transformatorer, utstrålande kraftledningar och övriga anläggningar samt till kraftverket relaterad samhällsbildning, boendemiljö, föreningslokaler, välfärdsinrättningar osv.

Andra kraftverkstypers (vind-, kol-, kärnkraftverk) miljöer torde om och när de blir aktuella för riksintressevalet komma att definieras på motsvarande sätt med de förändringar som länkningen till energikälla, säkerhetsaspekter och avfallshantering kräver.

Klostermiljö Bebyggelsegrupp med kyrka, bostads- och samlingsbyggnader, samt anläggningar för kontemplativt liv och därmed förenligt praktisk arbete där en grupp män eller en grupp kvinnor lever samman enligt givna religiösa regler som munkar respektive nunnor. Även dubbelkloster förekommer där män och kvinnor lever i separata avdelningar. Klosterväsendet sönderfaller i många olika ordnar med skilda specialinriktningar och sina speciella regler, vilka även innefattar klostrens byggnadsskick, varigenom många kulturdrag från medelhavsvärlden kommit att införas till vårt land. I vårt land avser benämningen företrädesvis ruinparker, med lämningar av det under 1500-talet avskaffade medeltida klosterväsendet.

Kurort Hälso- och rekreationsanläggning av högre ståndsprägel under perioden 1600-tal till tidigt 1900-tal med därtill relaterade behandlingsinstitutioner, sällskapslokaler och (service-)samhälle. (Benämningen **Brunnsmiljö** är också gångbar.)

Kustlandskap Landskapsparti som bär särskild och i viss mån enhetlig prägel av närheten till havet, oftast med differentierad näringsstruktur präglad av fiske och sjöfart i kombination med jordbruk, med många nedslag av kommunikationsväsendets kulturhistoria och av senare sekels rekreativliv. Karaktäristiskt för kustlandskapet är därutöver att monumentalt syftande anläggningar, t.ex. gravhögar och kyrktorn, i någon mening vänder sig mot havet.

Kust- och skärgårdsmiljö Område med differentierad näringsstruktur präglad av fiske och sjöfart i kombination med jordbruk, med många nedslag av kommunikationsväsendets kulturhistoria och av senare sekels rekreativliv. Grundmönstret av byar och gårdar kan ofta härledas från yngre järnålder/tidig medeltid, men innehåller inte sällan spår av långt äldre utnyttjande, som skett säsongvis från boplatser på fastlandet. Ofta bär de även mer sentida spår av konjunkturmässigt uppflammande aktiviteter.

Kvarnmiljö Koncentration av vatten- eller väderkvarnar med eventuellt förekommande ekonomi- och personalbyggnader. Kvarnmiljö kan även beteckna en mer differentierad samling av vattendrivna, för- och tidigindustriella anläggningar knutna till större forsar (mjöl-, såg- och papperskvarnar, vadmals- och linnestampar, manufaktur ibland åtföljt av tidiga kraftverk, mekaniska verkstäder osv).

Kyrkby Se *Bymiljö*.

Kyrkstad I övre Norrland sedan 1600-talets början förekommande tätortsmiljöer av stugor för övernattnings vid sockencentrum i anslutning till långhelger med gudstjänst-, marknads- och nöjesliv.

Kärnbygd Se *Centralbygd*.

Köping Tätort av småstadskarakter med administrativ särställning intill 1971, ofta historiskt framvuxen ur *handelsplats*, vilken legitimerats som ett komplement till stadsväsendet. De första köpingarna utsågs 1620.

Laga skiftes-landskap Odlingslandskap tillsynes präglad av välarronderade ensamgårdar som i själva verket dock har utflyttats från gemensamma bykärnor, vanligtvis i samband med laga skifte (1827 –). Rätvinkliga lokala vägnät, tydliga stenhägnadssystem och öppna diken kan vara element i landskapet som härrör från tiden närmast efter laga skifte.

Laga skiftet var mindre radikalt än enskiftet och betydde bl a långt ifrån alltid att bykärnorna ”sprängdes” i fysisk mening genom utflyttning, men det innebar att bylivets tidigare kollektivism och funktionella samverkan till stora delar upphörde. För förståelsen av laga skifteslandskapets dynamik är de bevarade resterna av bykärnor, eventuella samfälligheter och gemensamhetsbruk viktiga.

Lågteknisk järnframställningsplats Närmiljö kring blästerugnar, slagghvarp mm där rödjord, sjö- eller myrmalm förädlats till järn. Dessa järnframställningsplatser brukades i allmänhet från intilliggande bondebygder under järnålder, medeltid och i vissa trakter ända fram till mitten av 1800-talet.

Malmbebyggelse Småstugubebyggelse från främst 1700- och 1800-talen på byarnas samfälliga mark bebodd av egendomslösa grupper, som betalade viss hyra. Sådant kåkgytter fick växa fram på de platser som ur byalagets synpunkt var minst värdefulla; ibland på byns torg, ibland i bykärnans utkant, ibland där utmarken tog vid. Tå- Utanvids- Gatehus- och Backstugubebyggelse är olika regionala benämningar på detta slags bebyggelser.

Malmbebyggelserna befolkades inte bara av bondesamhällets utslagna, utan allt efter regionernas förutsättningar även av hantverkare, sjömän, fria arbetare och ibland även av vad som idag skulle kallas entreprenörer. De rymmer en avsevärd social dynamik.

Marknadsplats Fast plats för regelbundet återkommande marknader. Den utmärkes vanligen av sitt lättåtkomliga läge i bondesamhällets kommunikationer och kan ha vissa fasta anläggningar, som marknadsstånd och bodar. Marknadsplatser har ibland dragit till sig myndighetsfunktioner, gästgiveri osv.

En marknad har ofta varit första utvecklingsstadium i framväxten av städer och tätorter. Marknadssystemet har ursprung i förkristen tid. Det var en nödvändigt inslag i årscykeln för hela landsändar och företer därför stor strukturell seghet. Om en marknad förbjöds dök den ofelbart upp någon annan stans i närheten. Emellertid har statsmakternas försök att reglera marknadssystemet från 1500- till 1800-tal försvårat möjligheterna att härleda många marknader.

Mellanbygd Landskapsparti i områden där den odlingsvärda jordbruksmarken ofta framträder på relativt begränsade ytor i stora skogsområden, där ett lantbruk med många binärningar successivt utvecklats och där speciella ekonomiska nicher ofta avknoppats. Mellanbygdernas fysiska grundstruktur av byar och gårdar kan ofta innesluta spår av mer konjunkturellt betingade verksamheter, såsom industriellt råvaruuttag mm. Storstrukturen av vägnät, sockencentra mm kan ofta följas tillbaka till 1600-talet (orden Risbygd och Övergångsbygd har ungefär samma innebörd).

Militära miljöer Samlad benämning på regementsmiljöer, befästningsmiljöer, befästningssystem, militärläger mm inklusive karakteristisk bebyggelse i form av fortifikationer, kanslier, mässar, logement, transportutrustning (stallar, vagnslider, torrdockor, hangarer osv) sprängmedels- och vapendepoter,

militärtekniska anläggningar, övningsfält och andra träningsmiljöer samt tillhörande samhällsbildning och kringaktiviteter knutna till en av centralmakten organiserad, ständigt aktionsberedd krigsmakt från 1500-talets mitt och framåt.

Municipalsamhälle Se *Tätort*.

Odlingslandskap Samlingsbegrepp för landskap präglat av lantbruk. Odlingslandskapet innefattar herrgårdar, byar och gårdar med dessas transportvägar, arbetsställen och produktionsmarker, såsom åkrar, ängsmark, betesmark, bondeskog, vattendrag, våtmarker och sjöar. Kulturhistoriskt betingade urval i odlingslandskapet kan vara ettdera *Slättbygd*, *Dalgångsbygd*, *Mellanbygd* eller *Skogsbygd* eller *Fjällbygd* (se d o).

Residensstad Se *Stadsmiljö*.

Risbygd Se *Mellanbygd*.

Samiska kulturmiljöer Samlingsnamn på samiska boplatser med tillhörande flyttningsrevir, kåtaplatser, visten, kultplatser, flyttningsvägar och betesmarker, jämte fjälllandskapets kognitiva värdeinnehåll.

Sanatoriemiljö Närmiljö kring vilohem eller specialistsjukhus för lungotspatienter med karakteristiska verandor, park- och promenadanläggningar mm, vanligen lokaliserad till skogs- och bergstrakter med ”hög luft”.

Skepparsamhälle, skepparbebyggelse Kustbosättning vid hamnplats präglad av småskalig rederi- och sjöfartsverksamhet ofta historiskt framvuxen ur eller kombinerade med fiske.

Skogsbygd Landskapsparti med jordbrukskolonisation på mindre odlingsvärd, ofta stenbunden mark. Bosättningarna har ofta en bakgrund i utmarksfunktioner relaterade till näraliggande jordbruksslätter. Sin fasta befolkning har de då vanligtvis fått i samband med mer allmänna försörjningskriser. Dessa bygders utveckling har berott på invånarnas förmåga att kombinera försörjningsnicher. Ett karakteristiskt specialfall utgör *finnbebyggelsen* (se d o) i Svealand och Mellannorrland. Genom isolering har en del skogsbygder bevarat ålderdomliga kulturdrag (jfr *Fjällbygd*).

Skolstad Se *Stadsmiljö*.

Slottslandskap Landskapsparti kring en eller flera de stora, under perioden medeltid – 1800-talet framvuxna egendomar, vilkas centrala anläggningar i dagligt tal benämnes *slott* (se *Slottsmiljö*). Till slottslandskapet räknas ekonomibyggnader, allésystem och vanligtvis storskaligt inrättade produktionsmarker, omgivande ädellövskog där särskilt eken tillmätts symbolvärde, ibland stilpräglade arrendegårdar och torp, ofta med markerade samband till sockenkyrkan, eller sällsyntare med egenkyrka, ofta med synliga nedslag av dika perioders ekonomiska läror i form av (ofta idealiserat gestaltade) system av vägar, broar, kanaler, järnvägar, manufakturer, hamnanläggningar, magasinsbyggnader, ibland även med synliga nedslag av social filantropi och idealism t ex påkostade skolbyggnader, ”museer”, ”kulturminnesvård” osv. I slottslandskapet finns ofta lämningar av byar, vilka avhysts i anslutning till storgodsbildningen (jfr *Herrgårdslandskap*).

Slottsmiljö Miljömässiga sammanhang med karakteristisk kulturprägel kring ett sådant storgårdscentrum som i dagligt tal benämnes *slott*. Ordet sammanhänger etymologiskt med *sluta* och avser främst monumentala stenhus, som är, har varit eller ger sken av att vara befästa, samt överhuvudtaget kungahusets gårdar. Slottsmiljöer inkluderar förutom monumentalt anlagda gårdsanläggningar vanligtvis vallgravar, park, trädgård/orangeri, allésystem, storskaliga, ofta idealt formgestaltade ekonomianläggningar och enhetliga personalbostäder) med för storskalig egendrift inrättade produktionsmarker, samt omgivande ädellövskog där särskilt eken tillmätts symbolvärde. I Skåne bevarar slottsmiljöer en 1500-talsprägel (jfr *Herrgårdsmiljö*).

Slättbygd Landskapsparti präglat av långvarigt – ofta sedan yngre stenåldern – successivt utvecklat lantbruk på bördig, sammanhängande slättmark, vars fortfarande existerande struktur av byar och gårdar grundlagts under järnålder/tidig medeltid, vars infrastruktur av vägnät, sockencentra mm vanligen kan följas tillbaka till medeltiden, och där karakteristiska herrgårdsmiljöer ofta tillkommit genom punktvisa ornstruktureringar alltifrån senmedeltid t o m 1600-talet.

Småstadsmiljö betecknar ett småskaligt för nordeuropa särpräglat stadsbyggande som ägde bestånd fram till sekelskiftet 1900 och som karakteriserar en stor del av det svenska stadsväsendet. Kännetecknande för småstaden är bl a dess relativt svaga ekonomiska differentiering, dess mycket fåtaliga tongivande elit, att stadsborgarna fram till slutet av 1800-talet regelmässigt drev visst lantbruk. Ofta bevaras trädgårdar och viss lummighet nära stadskärnan. Vidare spårar man ofta effekter av lokala byggnadsordningar och brandstadgor i bebyggelsen, som var låg utom vid dess centrala torg, där symboliska markeringar av själva stadsvärdigheten även var vanliga. De svenska småstäderna var ofta ”**trästäder**” (jfr *Köping, Stadsmiljö*).

Sockencentrum Närmiljö successivt framvuxen kring sockenkyrka och prästgård och i idealfallet innefattande sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. I övre Norrland dessutom förbundet med **Kyrkstad**. Sockencentra utgör ett specialfall av Administrativ centralort (jfr d o) och har i många fall utvecklats till sådana genom att dra till sig världsliga centralfunktioner. (Jfr *Bygdecentrum*).

Sommarnöjesmiljö Närmiljö eller landskapsparti på landsbygden som utvecklats för stads- och tätortsmänniskors semesterboende och rekreationsaktiviteter, såsom ”grosshandlarvillor”, sportstuguområden mm.

Stadslandskap Samlingsbegrepp på storskaliga bebyggelseagglomerationer kring ett eller flera urbana centra, med dessas historiskt framvuxna administrativa och kommersiella kärnor, ”årsringsvisa” expansioner, jämte institutions-, industri-, boende- och kommunikationszoner.

Stadsmiljö Område inom de historiskt framvuxna tätorter som intill 1971 åtnjöt stadsprivilegier, med dessas karakteristiska inslag av myndighets- handels- och hantverksfunktioner, och till dem relaterade bebyggelsemönster och rumsliga organisation. Bland stadsmiljöer framträder särskilt **Residens-**, **Stifts-** och **Skolstäder** med institutionella och sociala uttryck präglade av respektive förvaltningar, ofta även med olika tecken på det underlydande upptagningsområdets intresse för orten. **Industristaden** förenar *industrimiljö* eller *industrilandskap* (se d o) med stadsmiljön.

Stationssamhälle Se *Tätort*.

Stiftsstad Se *Stadsmiljö*.

Tidigindustriell miljö Närmiljön kring manufaktur och andra organiserade produktionscentra med enkel energianvändningen, såsom vattenhjul, tråkolseldning och muskelkraft med eventuell tillhörande samhällsbildning.

Torplandskap Område dominerat av torp och annan marginaliserad bebyggelse på ofri grund, exempelvis längs vägar i utmarkerna mellan herrgårdar.

Torpmiljö Närmiljö med torpbebyggelse och tillhöriga produktionslotter vanligtvis belägen i byars eller herrgårdars mindre odlingsvärda utmarker. Vanligtvis var torparna ekonomiskt och rättsligt beroende av byns eller herrgårdens ägare, vilket ibland kan finna symboliska uttryck i bebyggelsens utformning. Särpräglade och lätt identifierade är *soldattorp*, vilka återgår på det militära indelningsverkets bestämmelser alltsedan 1600-talet, men i princip inte eljes skiljer sig från andra slags torp (jfr *Boställsmiljöer*).

Tåbebyggelse Se *Malmbebyggelse*.

Tätort Samlingsbegrepp för tät bebyggelse som förklaras av näringsmässigt differentierade centrala funktioner, med eller utan inslag av administrativa funktioner utöver den rent lokala nivån. Begreppet innefattar alla former av urbanisering, således även städerna, men användes här endast om orter som inte kan preciseras närmare. Under tätortsbegreppet kan man ibland föredra att precisera **Stationssamhället**, förklarad av järnvägsutbyggnaden, **Industriorten**, förklarad av industrialiseringsprocessen på landsbygden, samt **Municipalsamhället**, vilket utan hänsyn till näringsmässig förklaring avser de tätorter vilka 1862-1971 ålades att följa ordnings- byggnads- och hälsovårdsstadgorna för städer utan att utbrytas ur landskommunerna.

Utanvidsbebyggelse Se *Malmbebyggelse*.

Villastad, villasamhälle Område präglad av friliggande villabebyggelse i eller som förort till någon stad eller tätort, oftast tillkommet under en eller några få tidsperioder alltsedan 1800-talets mitt och med därav följande stark tidsprägel. Inom ramen för en viss genomgående medelklassprägel uppträder villastaden/samhället med många sociala nyanser.

Vägmiljö Se *Kommunikationsmiljö*.

Övergångsbygd Se *Mellanbygd*.